XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ ЖАНУБИЙ ҲУДУДЛАРИДА ЕР - СУВ ИСЛОҲОТЛАРИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ (СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

Бўриев Соатмўмин Донаевич
Андижон давлат педагогика институти Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди
UDK: 94(575.1).
https://orcid.org/0009-0007-6614-4589

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро хонлигининг жанубида жойлашган Сурхондарё вилоятида инқилобгача ва инқилобдан кейинги вақтларда ер ва сувга бўлган талаблар, деҳқон қишлоқ хўжалигидаги аҳвол, Совет хукуматининг ўлкада ўтказган “Ер-сув ислоҳоти” ва унинг натижалари хақида сўз боради. Маълумки, Чор Россияси ўлкани ўзининг хом-ашё базасига айлантиришни орзу қилиб, ўлкадан битма тугунмас бойликларни ўз юртига олиб кетишни мақсад қилиб қўйганди. Айниқса пахтачиликни ривожлантириш борасида кенг кўламли ишларни амалга ошириш асосий мақсад қилиб олинганди.Бундан ташқари мақолада воҳада дашт ерларининг ўзлаштирилиши, агротехник суғоришнинг янги тизимига ўтилиши ва ирригация мелиорация ишлари хақида хам маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: омоч, бел, кетмон, ботмон, пуд, десятина, гектар, мулкдорлар синфи,суғориш тизими, ирригация, мелиорация, “Ер-сув ислоҳоти”, декрет, ариқлар, каналлар.

Аннотация: В данной статье рассказывается о потребностях в земле и воде в Сурхандарьинской области, расположенной на юге Бухарского ханства, до и после революции, о положении крестьянского земледелия, о «Земельно-водной реформе», проводимой советским правительством в стране. и его результаты. Известно, что царская Россия хотела превратить страну в свою сырьевую базу и увозила неисчерпаемые богатства из страны в свою страну. В частности, основной целью было проведение широкомасштабной работы по развитию хлопководства. Кроме того, в статье также содержатся сведения об освоении степных земель оазиса, переходе на новую систему агротехнического орошения и ирригации. и мелиоративные работы.

Ключевые слова: плуг, бель, мотыга, ботмон, пуд, десятина, гектар, класс собственника, ирригационная система, ирригация, мелиорация, «земля-водная реформа», указ, канавы, каналы.

Abstract: This article talks about land and water requirements in Surkhandarya region, located in the south of Bukhara Khanate, before and after the revolution, the situation in peasant agriculture, the "Land-water reform" carried out by the Soviet government in the country and its results. It is known that Czarist Russia wanted to turn the country into its raw material base and took the inexhaustible wealth from the country to its country. In particular, the main goal was to implement large-scale work on the development of cotton cultivation. In addition, the article also contains information about the development of steppe lands in the oasis, the transition to a new system of agrotechnical irrigation, and irrigation and melioration works.

Key words: plough, bel, hoe, botmon, pud, desyatina, hectare, owner class, irrigation system, irrigation, reclamation, "Land-water reform", decree, ditches, canals.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION). Тан олиш жоизки, хар кандай зироат, мевали ва манзарали

дарахтлар, наботот олами, ҳайвонот дунёси, қўйингки ер юзида жонзот борки, ҳаммаси сув билан тирик. Шу сабабли одамлар асрлар давомида сувни жуда ҳам қадрлаб, эъзозлаб келишган. Чунки сув ерни яшнатади, саҳроларга жон киритади. Шунинг учун халқ “Сув йўқ жойда ҳаёт йўқ”, “Сув тугаган жойда ер ҳам тугайди”, - деб бежизга айтмаганлар.

Сув тўғрисида кўҳна тарихимиз зарварақларига назар ташлайдиган бўлсак, Инқилобга қадар ноёб табиий иқлим шароитларига эга бўлган Сурхон-Шеробод воҳасида деҳқончилик ривожланмаган, ирригация ишлари ўтказилмаган эди. Суғориш учун яроқли бўлган ерларнинг ҳам бир қисмидан фойдаланилар эди. Деҳқонлар кўчманчи ҳаёт кечиришарди. Фақат қиш ойларида қишловларига қайтишарди. Қишлоқ хўжалигининг асосий иқтисоди чорвачилик ва дончиликдан иборат эди. Мазкур даврлар тарихи ҳақида гапирар эканмиз, деҳқончилик маданиятининг ўта пастлигини тилга олишимиз керак. Кўпгина деҳқонлар ўзларининг бир парча ерига эга бўлишларига қарамай, ишчи ҳайвонлари йўқлигидан ердан фойдалана олмасди. Омоч, ўроқ, бел қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги асосий меҳнат қуроли саналган. Дала ишларида юк ташийдиган ҳайвон (эшак)дан фойдаланилган.

НАТИЖАЛАР (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ўша йиллар арифметикасини давом эттирадиган бўлсак, бир омочга 2,72 десятина (1 десятина 1, 09 гектарга тенг), бир боронага 9,5, бир кетмон ёки белга 2,0, бир ўроққа 1,7 десятина экин майдони тўғри келган. Ишчи кучи, умуман одамлар етарли бўлган. Ишланадиган бир десятина майдонга 1,4 катта одам ишчи, жами аҳолига бўлиштирганда эса 2,4 киши тўғри келган.

Ўтмишда ариқ ва каналларнинг барчаси суғориш талабларидан келиб чиқадиган инженер-техника қоидаларига ва суғориш учун ажратилган ерларнинг устки тузилишига риоя қилинмасдан қазилар эди. Шунинг учун ҳам қазилган катта-кичик каналларнинг аксарияти ундан фойдаланишда қатор қийинчиликлар туғдирарди.

1910 йилда Чор ҳукумати суғориб деҳқончилик қилинадиган районлар олдидаги танг аҳволни (айниқса пахта ишлаб чиқаришни) назарда тутиб, сувдан фойдаланиш қоидаларини ишлаб чиқишга киришди. Орадан 6 йил ўтди. 1916 йилда сув ҳақидаги қонун лойиҳаси тайёр бўлди ва бу қонун лойиҳаси давлат думаси муҳокамасига қўйилди. Бироқ уни дума тасдиқламади. Шундай қилиб инқилобдан олдин сувдан ва ердан фойдаланиш мушкул аҳволда эди. Одамлар табиатнинг тасодифлари (сел, дўл, қурғоқчилик) олдида ожиз эди. Мавжуд ҳукумат томонидан суғориш учун ажратилган арзимаган маблағлар эса юқори ташкилотларнинг ўзида тақсимланиб йўқ бўлиб кетарди. Октябрь инқилобидан олдин воҳамиз ирригация географиясидаги манзара шундай эди.

1914 йилда бутун воҳада 145 минг гектар лалмикор ва суғориладиган ерларда экин экилган. Шундан 4400 гектарида 3900 тонна пахта етиштирилган. Бирорта ҳам қишлоқ хўжалиги мутахассиси бўлмаган. Туркистон чор Россияси томонидан истило қилинганидан кейин ҳам ер ва сувдан фойдаланиш, суғориш тармоқлари қурилиши соҳасида сезиларли ўзгаришлар бўлмади. Худди илгаригидек ер ва сув яна мулкдорлар синфи қўлида қолаверди. Техника даражаси тубан бўлганлиги боис, суғориш тармоқлари ва сув иншоотларини барпо этиш масалаларига жиддий эътибор берилмади. Чор ҳукумати ва айрим кишиларнинг янги ерларни суғоришга бўлган уринишлари муваффақиятсизликка учрайверди.

Инқилобдан илгари ўтган ярим аср (1867-1917 й.й) мобайнида фақатгина Мирзачўлда узунлиги 40 километрдан иборат муҳандислик иншоотлари хисобланган атиги биттагина канал курилган бўлиб, унинг ёрдамида 1914 йилда 10 минг гектар ер суғорилган эди холос.[1]

Сурхондарё вилояти 1925 йилнинг январида ташкил этилди. Ўша пайтда унинг территорияси 19607 квадрат километрни ташкил этган.Ана шу майдоннинг атиги 7 фоизидан қишлоқ хўжалигида, яъни деҳқончиликда фойдаланиш мумкин бўлган ҳолда, 63 минг десятина ёки 2, 5 фоиз майдон суғоришга яроқли бўлган. Воҳа аҳолиси 43400 кишидан иборат бўлиб, ҳар квадрат километрга 7,4 кишини ташкил этган.[2]

Инқилобдан кейин (1917 йил октябрь) ер ва сув деҳқонлар оммасини эзиш қуролидан халқнинг фаровонлигини ошириш ва ижодий кучларини ривожлантириш манбаига айланди. Айниқса бу Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши амалга оширилганидан кейин янада ёрқинроқ намоён бўла бошлади. 1925 йилнинг декабрида “Ер ва сувни миллийлаштириш ҳақида” ҳамда “Ер-сув ислоҳоти ҳақида” декретлар қабул қилинди.

Албатта бу декретларда кўзда тутилган мақсад ва вазифаларга нисбатан бугун муносабатимиз ўзгача бўлса-да, лекин бу ўз даври учун зарур бўлган долзарб масалаларни кун тартибига қўйган эди. 1928 йилнинг 1 ноябрида Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг “Ўзи ишламай туриб ерлардан фойдаланадиган йирик ер эгалари хўжалигини тугатиш” тўғрисидаги махсус декрети чиқарилди. Декретга биноан суғориладиган ерлари 20 гектардан ва бутун экин майдони 45 гектардан ошадиган, ишламасдан туриб ердан фойдаланадиган хўжаликлар тугатилиши керак эди.

Декретга асосан округ ер комиссияси тузилди ва унинг махсус қарорида ишламасдан туриб ердан фойдаланадиган хўжаликларни тугатиш ишлари 1929 йилнинг 1 январида тамомланиши белгиланганди. Декретда қабул қилинган қарорларнинг амалга оширилиши натижасида ўлкамизда 1347 та катта ер эгаси, 1297 та катта савдогар ва руҳонийлар хўжалиги тугатилди. Улардан тортиб ва ўндириб олинган 270 минг гектар ер 66 минг ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берилди.

Ўзбекистоннинг жанубий вилояти саналмиш Сурхондарё инқилобдан илгари Бухоро амирлиги даврида ниҳоятда қалоқ ўлкалардан бири эди. Деҳқонларнинг кўпчилиги ерсиз, 5600 деҳқон хўжалиги ҳатто омочга, 2974 хўжалик ишчи ҳайвонига, 20 мингдан ортиқ хўжалик эса ҳатто кетмонга ҳам эга эмас эди. Вилоят бўйича атиги 158 от плуги ва 77 темир борона бор эди. Сувдан ҳам хўжасизларча фойдаланиларди. 63 минг десятина экин майдони суғориш мумкин бўлган ҳолда 32, 2 минг десятина ер суғориларди холос. Ўша экин майдонининг ҳам 19,5 фоизи беда экини билан банд бўлиб, қолган ерларига ғалла ва полиз экинлари экиларди. 20 минг десятинага яқин ерга эса дам бериб қўйилган ёки партов ерлар эди. Деҳқон хўжалиги бутун йил давомида ҳаммаси бўлиб, 287 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарар эди. Ҳар бир оила аъзосининг ойлик ялпи даромади 4,5 сўмдан ошмасди.

Юқорида таъкидлаб ўтган ер-сув ислоҳотларининг ўтказилиши натижасида 1930 йилнинг 1 январига келиб, Сурхондарё вилоятида 6709 хўжаликни бирлаштирган 251 та колхоз тузилишига асос солинди. Бу колхозларга 23889 киши бирлаштирилган бўлиб, шулардан 12840 киши ишга яроқли эди. Янги тузилган деҳқон хўжаликлари ердан ташқари иш ҳайвонлари, керакли жиҳозлар, уруғлар ва пул қарзлари олдилар. Деҳқон хўжаликларига ёрдам бериш учун давлат катта маблағ ажратди. Фақат кузги-баҳорги шудгорлаш учун 543 минг 756 сўм ёрдам берилди. 1928 йилнинг кузги шудгорлаш даврида иш ҳайвонларини сотиб олишга 30 минг сўм кредит берилди. Колхозларга ва камбағалларга 50 минг сўм, кузги шудгорлашга эса 72 минг сўм, қишлоқ хўжалик жиҳозларига 47243 сўм ажратилди.[3]

1927 йилда ташкил топган Ўрта Осиё давлат университети (САГУ) олимлари Сурхондарё вилоятининг Шеробод чўлларини синчиклаб текширишдан

ўтказдилар. Бу катта ва бой ўлкада 1931 йилда биринчи марта иш бошланди. Қумқўрғон ва "Сурхон" давлат хўжаликларини лойихалаш ишлари олиб борилди.

Собиқ Иттифоқнинг пахта мустақиллиги учун курашда ингичка толали пахта ишлаб чиқариш майдони бўлган Сурхондарё вилояти алохида аҳамият касб этди. Бу экинга бўлган талаб аввал сувдан фойдаланишда тегишли тартиб ўрнатишни тақозо этарди. Чунки Сариосиё ва Денов туманларида сув кўп-у, хосил эса паст кўрсатгичда эди. Вилоятнинг жанубига мос бўлган ингичка толали пахта етиштириш учун эса сув йўқ эди. Шу сабабли ирригация ва мелиорация сохасида олиб борилган катта ишлар шимолда ботқоқликларни қуритишга, жанубда эса сувни кўпайтиришга ва шу асосда ингичка толали пахта ишлаб чиқаришни оширишга хамда хосилдорликни кўтаришга олиб келди. Бажарилаётган ишларнинг қай йўсинда бораётганлигини кўриш учун вилоятга Йўлдош Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ҳамда Қосим Раҳимовлар тез-тез ташриф буюриб турганлар.

Сурхон-Шеробод даштлари сўнги йилларгача ҳам кам сувли эди. Ҳатто айрим ҳолларда ичишга ҳам сув топилмас эди. "Катта сув" учун курашда даставвал хўжалик ичидаги заранг, бўз, бўш ерлар ва ботқоқликлар ўзлаштирилди. Сўнгра давлат фондидаги ерлар хўжаликларга беркитилиб, уларнинг кучи билан ишлар амалга оширилди ва қишлоқ хўжалиги фойдасига киритилди. Бу ишларни амалга оширишда МТС, МЭС лар колхозларга катта ёрдам кўрсатдилар.

Ўша пайтларда ўзлаштирилган Узун тумани худудидаги Жончека, Файзова, Ўланкўл, Денов туманидаги Денов-Юрчи, Кампиркўл, Ҳайробод, Шўрчи туманига қарашли Шалдироқ, Оқтумшуқ, Оққўрғон, Оқтепа, Жарқўрғон туманининг Гаранг тўқай, Оққўрғон, Заркамар каби бир қанча ботқоқликлари ўрнида зарур қишлоқ хўжалиги экинлари экиб олинди ва бу жойлар обод масканларга айлана борди.

Ботқоқликларни қуритиш хисобига вилоятда сув миқдорининг кескин кўпайиши сабабли жанубий худудларда экин майдонларини кенгайтиришга имкон туғилди. Шунингдек ботқоқликларни тугатиш ишлари ўз вақтида хўжаликларга ер холатини яхшилаш ва хосилдорликни ошириш учун имкониятлар яратиб берди.

Шуни алохида таъкидлаш керакки, вилоятда мухандислик иншоотлари қуриш ишлари 1910 йилда бошланди. Ўша йили 3 минг гектар майдонни суғорадиган Термиз канали қурилди. Сўнгра "Занг" ариғи очилди. Бунинг натижасида экин майдонлари кенгая борди. 1929-1935 йилларда ўтказилган ер-сув ислохоти даврида янги Ҳазарбоғ, Қумқўрғон каналлари қурилди. Натижада қатор жамоа хўжаликлари ва Шўрчи тумани ташкил топди.

Уруш йилларидан сўнг, яъни 1950 йилда қўл кучи билан Таллимарон канали қурилиб, "Таллимарон" давлат хўжалиги ва "Коммунизм" колхози ташкил топди. 1953-1954 йилларда Шеробод ва Бойсун туманлари колхозчиларининг ташаббуси билан Таллимарон каналининг Қорасувгача ўзайтирилиши сабабли, бу ердаги "Янгиобод" давлат хўжалиги худудида бешта колхоз бунёд этилди.

Собиқ Иттифоқ даврида КПСС МК ва Министрлар Совети 1954 йилнинг 11 февралида "Ўзбекистон ССЖда пахтачиликни янада ривожлантириш, жумладан Сурхондарё вилоятида экин майдонларини кенгайтириш, айниқса ингичка толали пахта майдонларини 70 минг гектарга кўпайтириш хақида" махсус қарор қабул қилди.

Ушбу қарор асосида Шеробод чўлини янада ўзлаштириш, мавжуд экин майдонларини сув билан таъминлаш мақсадида 1958 йилда ҳозирги Қумқўрғон туманида ўз бағрига 800 миллион кубометр сувни сиғдира оладиган Жанубий Сурхон сув омбори қурилиши бошланиб, 1967 йилда фойдаланишга топширилди. Айни пайтда ушбу сув

омбори 300 миллион кубометрдан сал ортиқроқ сувни ўз сийнасида ушлаб турибди. Шундай бўлса-да, мазкур сув омборининг бунёд этилиши Сурхон-Шеробод вохасининг гуллаб-яшнашига ва янада равнақ топишига катта имконият яратиб берди[4].

Мамлакатимизга келиб кетаётган чет эллик мутахассислар ирригация қурилишини юксалтириш соҳасида эришаётган ютуқларимиз ҳақида илиқ гапларни айтиб ўтганлар. Жумладан Американинг ирригация соҳасидаги машҳур мутахассиси Флойд Дамини: “Мен 30 йилдан буён ирригация масалалари билан шуғулланиб келаяпман ва бутун жаҳонни айланиб чиқдим. Бироқ мен Ўрта Осиёда янги ерларни ўзлаштириш соҳасида амалга оширилаётган жуда кенг миқёсдаги ишларни кўриб хайратда қолдим”, деб ёзди.[5]

Шуни унутмаслик керакки, бугунга келиб вилоятимизнинг қарийб 330 минг гектардан кўпроқ ери Жанубий Сурхон сув омборидан ташқари уч йирик ирригация тизими бошқармалари тасарруфидаги каналлар орқали суғорилади. Шулардан бири “Аму-Занг” ирригация тизими бошқармасига қарашли сув хавзалари, омборлари ва каналларидир.

“Аму-Занг” ирригация тизими асосан “Аму-Занг-1” ва “Аму-Занг-2” кўтарма насослари ҳамда “Боботоғ” насос станцияси, “Оқтепа”, “Учқизил” сув омборларидан иборат бўлиб, бу ирригация тизими шахобчалари орқали вохамизнинг 7 та тумани жумладан, Музработ туманининг 35,6 минг, Жарқўрғон туманининг 21,3 минг, Ангор туманининг 18,5, Қумқўрғон туманининг 16,5 минг, Термиз туманининг15,7 минг, Қизириқ туманининг қарийб 9минг ва Шеробод туманининг 5 минг гектардан ошиқроқ экинзорларига жами бўлиб, 445,7 километр узунликдаги каналлар орқали умумий хисобда 119,5 минг гектар майдондаги пахтазор, ғаллазор, токзор ва мевали боғлар суғорилади.

Бундан ташқари шу етти туман худудида истиқомат қилаётган қанчадан-қанча хонадонлар, деҳқон хўжаликларининг томорқалари, ташкилот, корхоналар тасарруфидаги ер участкалари ва ёрдамчи хўжаликларига қарашли экин майдонларига ҳам оби ҳаёт “Аму-Занг” ирригация тизими бошқармаси жамоаси хизмат кўрсатадиган каналлар ва бошқа сув шаҳобчаларидан етказилади. “Аму-Занг” ирригация тизими бошқармасига қарашли каттаю-кичик каналлар худди қон томирларига ўхшайди. Секундига 100-120 куб метр сув чиқариш қувватига эга бўлган “Аму-Занг-1”, “Аму-Занг-2” насос станцияларининг бетўхтов ишлаши хисобига Амударёдан сув тортилиб, у “Занг”, “Боботоғ”, “Занг-Музробот” шунингдек, “Занг-Музробот” жабҳасига қарашли “Жайхун”, “Р-10”, “Р-9” “Занг-9” каналларига хам ўз улушини қўшиб туради.[6]

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, “Аму-Занг” каналидан Термиз ва Ангор туманларидаги ички каналлар хам бахра олиб, худуддаги экинзорларни сув билан таъминлайди. Шу билан биргаликда “Аму-Занг” канали “Оқтепа” ва “Учқизил” сув омборларидан ташқари, қисман “Боботоғ” канали орқали Жанубий Сурхон сув омборини хам оби-хаёт билан тўлдиришга асқотади. Шу тариқа “Боботоғ” канали ўз ўзани бўйича оқиб, йўл-йўлакай вохамизнинг Жарқўрғон ва Қумқўрғон худудларида экилган экинларни суғоришда ҳам ўзининг ҳиссасини қўшиб келади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мамлакатимиз жануби саналмиш Сурхон вохасида мавжуд барча сув омборлари ва каналлари мавсум жараёнида етиштириладиган турли хил экинларни суғориш билан бирга, маҳаллий халқнинг турмуш шароитини яхшилаш, қишлоқ ва шахарларнинг ободонлашишида ўз ахамиятини ошириб келмоқда. Давлатимиз томонидан олиб борилаётган ислохотлар ўз самарасини бериб, ўз вақтида барча тармоқ ва соҳаларда янгиланиш ва бунёдкорлик ишлари сезиларли даражада амалга

оширилиб бормоқда. Зеро сув бор жойда ҳаёт бор экан, демак ҳаёт давом этади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон ирригацияси. “Ленин байроғи газетаси”, 1967 й, 20 декабрь, № 248, 3-бет
2. Омочдан тракторга, аравадан автомашинага. “Ленин байроғи” газетаси, 1977 й, 25 октябрь, № 211, 2-бет
3. Сурхондарёда ер, сув реформаси. “Ленин байроғи газетаси”, 1977 й, 6 ноябрь, № 221, 3-бет
4. С.Д.Бўриев. Сурхоннинг сув тўғони. Т; “Turon-iqbol”нашриёти, 2019 й, 39-бет
5. Ўзбекистон ирригацияси. “Ленин байроғи” газетаси, 1967 й, 20 декабрь, № 248, 3-бет
6. Сув келтириш машаққати. “Сурхон тонги” газетаси, 2006 й, 2 март, №10, 3-бет